

VIRTUS

25 | 2018

Renger E. de Bruin

Naar het Oosten

Geografische verschillen in het ledenbestand van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1640-1840*

57

In de kapittelzaal van het Deutschordensschloss te Mergentheim stond een stoel die altijd leeg bleef.¹ Dat was de zetel van de landcommandeur van de Balije van Utrecht, die al sinds de zestiende eeuw niet meer op het kapittel-generaal was verschenen en in 1640 formeel had gebroken met de *Deutschmeister und Administrator des Hochmeisteramtes in Preußen*. Die breuk was ontstaan door de afschaffing van het celiabaat op last van de Staten van Utrecht. De Balije was daarmee niet langer deel van een geestelijke ridderorde, maar een organisatie van gehuwde, protestantse edellieden. Die kwamen niet alleen uit Utrecht, maar ook uit andere provincies en zelfs uit Duitse landen.

In dit artikel analyseer ik de regionale herkomst van de leden van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht (RDO) gedurende de eerste twee eeuwen na de losmaking uit het centrale ordeverband. Daaraan voorafgaand schets ik hoe die breuk tot stand kwam. Na de analyse van de data met betrekking tot de regionale herkomst, waarbij ook politieke en militaire functies aan de orde komen, geef ik de positie van

* Dit artikel is gebaseerd op een lezing die ik in september 2016 heb gehouden op een conferentie van de Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens te Würzburg. Een Duitstalige versie, die uitgebreider is dan dit artikel, zal verschijnen in de conferentiebundel. Afkortingen: AN: Archives Nationales, Parijs; ARDOU-OA/NA: Archief Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, Oud-Archief en Nieuw-Archief; DOZA: Deutschordenszentralarchiv, Wenen.

¹ DOZA, GK 754/2, S. 631 f. Sitzordnung des Generalkapitels, Mergentheim, 1791. Gepubliceerd in: U. Arnold, ed., *800 Jahre Deutscher Orden* (Gütersloh-München, 1990) 256.

Het Duitsche Huis na de restauratie. Links het veertiende-eeuwse hoofdgebouw, thans Hotel Karel V, rechts het gedeelte uit de vijftiende eeuw waarin sinds 1995 de Ridderlijke Deutsche Orde weer is gevestigd (foto Fotodienst Het Utrechts Archief, 1999; coll. Het Utrechts Archief, cat. 111287)

de ordeleden in het geheel van de Nederlandse elite aan. Momenteel wordt het beeld van Nederland als een burgerlijke, urbane en maritieme samenleving sterk genuanceerd.² Het onderzoek naar de RDO-leden levert een bijdrage aan dit debat, dat voortbouwt op het onderzoek naar de Nederlandse adel in de vroegmoderne periode. Daaraan zijn de namen van onderzoekers als Johan Aalbers, Yme Kuiper en Conrad Gietman verbonden.³ Zij wijzen nadrukkelijk op de rol van de adel als bestuurlijke elite in de provincies buiten Holland. Ook de overzichtswerken over de geschiedenis van

2 P. Brusse en W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* (Zwolle, 2011); O. Gelderblom 'Investment behaviour, political change and economic growth in the Netherlands 1780-1920', NWO-onderzoeksproject (2017-2023), <https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/74/28074.html> (geraadpleegd 9 apr. 2018).

3 J. Aalbers en M. Prak, ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Mepel, 1987); Y. Kuiper, 'Adel in Nederland', in: E. Ketelaar-de Vries Reilingh en Yme Kuiper, ed., *Edel voor adel* ('s-Gravenhage, 2000) 77-96; C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelcultuur (1555-1702)* (Utrecht, 2010).

de adel in Gelderland en Overijssel zijn hier van belang.⁴ Een dergelijk werk over de Utrechtse adel is in voorbereiding.⁵

Erfgenaam van de kruistochten

Het kapittel van de RDO kwam bijeen in het Duitse Huis te Utrecht, dat rond 1350 voor de orde was gebouwd.⁶ Het verving een eerder gebouw buiten de stadsmuren, dat was opgetrokken op een stuk land, in 1231 geschonken door ridder Sweder van Dingede. De goederen die de in 1190 ontstane Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden bezat, vormden sinds de veertiende eeuw de Balije van Utrecht, een van de dertien in het Heilige Roomse Rijk.⁷ Iedere balije bestond uit een aantal commanderijen. Uit de bezittingen in het Rijk werden de kruistochten van de orde gefinancierd, eerst in het Heilige Land en daarna aan de Oostzee. Ridders uit de rijksdelen trokken regelmatig naar het strijdgebied. Ook Utrechtse ridderbroeders namen deel aan de strijd van de grootmeester. De situatie veranderde ingrijpend na de Slag bij Tanenberg (1410). De orde streed niet langer tegen ongelovigen, maar had conflicten met christelijke vorsten als de Poolse koning. Gedurende de vijftiende eeuw deelde Utrecht in de neergang van de orde, al waren er momenten van herstel. Ook de crisis van de volgende eeuw ging niet ongemerkt voorbij. In 1525 vormde grootmeester Albrecht van Brandenburg het restant van de ordestaat om tot zijn hertogdom en ging over tot het protestantisme. Karel V kende het grootmeesterschap waarnemend toe aan de Duitsmeester, die de orde bestuurde vanuit Slot Mergentheim in Zuid-Duitsland. De Balije van Utrecht bleef trouw aan deze nieuwe leider, al waren er spanningen. In diezelfde jaren kwamen alle commanderijen van de Balije in de Habsburgse Nederlanden te liggen doordat Karel V Friesland, het wereldlijk bisdom Utrecht en Gelre verwierf.

Een halve eeuw later bedreigde de opstand tegen koning Filips II de Balije in haar bestaan. Bezittingen hadden ernstig te lijden onder de oorlogshandelingen. De bevordering van het calvinisme tot heersende religie en het verbod op de katholieke eredienst bedreigden geestelijke instellingen als de Duitse Orde met opheffing. Gunstig was echter dat in Utrecht, waar de Reformatie in 1580 werd ingevoerd, juist een

4 A.J. Mensema, J. Mooijweer en J.C. Streng, *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000); C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, F. Keverling Buisman, M.V.T. Tenten en F.J.W. van Kan, ed., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle, 2013).

5 Dit boek zal door mij worden geschreven in samenwerking met C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije.

6 B. Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Utrecht, 1995) 6-10; M. de Bruijn, G. Pauw en L. van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 27-38.

7 J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde. Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden* (Utrecht, 1988) 17; J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden, 1991) 38-45; K. Miltzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart, 2005) 50.

milde variant van het protestantisme de overhand kreeg.⁸ De vijf kapittels (Dom, Oud-Munster, St. Pieter, St. Jan en St. Marie) werden niet opgeheven, zoals strenge calvinisten eisten, maar omgevormd tot beheerscorporaties van vastgoed.⁹ Het immense grondbezit bleef onder beheer van de kanunniken, die niet langer priesters waren, maar gehuwde leken. Zittende leden mochten blijven en hun oude geloof aanhangen, maar nieuwbenoemden dienden tot de gereformeerde kerk te behoren. De kapittels bleven aanwezig in de Staten van Utrecht via hun vertegenwoordigers, de Geëligeerden.

De Balije van Utrecht leek eenzelfde kant op te gaan, maar de in 1579 aangetreden landcommandeur Jacob Taets van Amerongen (1542-1612) zette juist een katholieke restauratiekoers in.¹⁰ Om de continuïteit met het verleden te onderstrepen gaf hij opdracht om een portretreeks van al zijn voorgangers te laten maken.¹¹ Hij liet ook na 1580 missen opdragen in de ordekerk, hoewel dat officieel verboden was. Zijn loyaliteit aan Duitsmeester Maximiliaan van Oostenrijk bleek onder meer uit de doorvoering van de statutenwijziging van 1606 in Utrecht en de deelname van Utrechtse ridders aan de strijd tegen de Turken. Taets slaagde er zelfs in om een katholieke coadjutor te benoemen, die hem in 1612 ook daadwerkelijk opvolgde. Daarna was het afgelopen. De Staten van Utrecht, sinds 1581 soeverein van de orde, eisten dat een nieuwe coadjutor 'de heylige christelijcke gereformeerde religie' was toegedaan en schoven in 1615 de niet-katholieke Jasper van Lynden (1575-1620) naar voren als coadjutor.¹² Hij volgde in 1619 op als landcommandeur, maar stierf al na een jaar. Vervolgens werd de jeugdige Hendrik Casimir van Nassau-Diez (1612-1640) landcommandeur, onder voorging van zijn vader Ernst Casimir (1573-1632), de stadhouder van Friesland. Toen Hendrik Casimir meerderjarig (en tevens stadhouder van Friesland) werd, zette

60

-
- 8 B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford, 1995) 68-110.
- 9 Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 113-116; J. de Vries, 'Searching for a role. The economy of Utrecht in the Golden Age of the Dutch Republic', in: J.A. Spicer en L. Federle Orr, ed., *Masters of light. Dutch painters in Utrecht during the Golden Age* (San Francisco-Baltimore, 1997) 53-54.
- 10 J.A. Mol, 'Trying to survive. The military orders in Utrecht, 1580-1620', in: J.A. Mol, K. Milltizer en H.J. Nicholson, ed., *The military orders and the Reformation. Choices, state building and the weight of tradition* (Hilversum, 2006) 181-208; D. Gröger-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit. Die Landkommende zwischen Rebellion und Staatsbildung* (Weimar, 2015) 28-65.
- 11 D. Meuwissen, *Gekoesterde traditie. De portretreeks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Deutsche Orde* (Hilversum, 2011) 84-106.
- 12 Meuwissen stelt ten onrechte dat Van Lynden katholiek zou zijn geweest. Hij was eerder een tussenfiguur, mogelijk een 'liefhebber der gereformeerde religie', iemand die zich wel conformeerde aan de gereformeerde kerk, maar geen lidmaat was. Gröger-Schiemann gaat aan de andere kant zo ver om Van Lynden 'der erste protestantische Landkomtur' te noemen. Zij volgt hierin De Geer van Oudegein, die Van Lynden als een belijdende calvinist omschrijft. Meuwissen en Gröger-Schiemann gaan te zeer uit van een absolute protestants-katholieke tegenstelling, zonder oog te hebben voor de diffuse tussengroep die onderzoekers de laatste decennia hebben waargenomen. Mol gaat daar wel van uit en plaatst Van Lynden in deze categorie. J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Deutsche Orde. Balije van Utrecht sedert 1581* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1871), I, cxiii; Gröger-Schiemann, *Die Deutschordensballei*, 184; Meuwissen, *Gekoesterde traditie*, 136; Mol, 'Trying to survive', 202.

Achtste paneel uit de portretreeks van de landcommandeurs met van links naar rechts: Diederik Bloys van Treslong (1553/54-1619), Jasper van Lynden (1574/75-1620), Hendrik Casimir I van Nassau (1612-1640) en Willem Frederik van Nassau (1613-1664). De beide eerste portretten zijn geschilderd door Paulus Moreelse, het derde door Gerard van Honthorst en het vierde door een onbekende meester. Het laatste portret is meer dan dertig jaar na de dood van de Friese stadhouder vervaardigd in opdracht van de toenmalige landcommandeur Godard van Reede (*Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, coll. portretten*)

61

hij de protestantisering van de balije met kracht door. Nieuwe leden moesten volgens het Statenbesluit van 1615 gereformeerd zijn, al werd in enkele gevallen voor toetredende katholieken dispensatie verleend. Zittende katholieken mochten, net als bij de kapittels, aanblijven. De protestantse opvolging werd geregeld door Hendrik Casimirs broer Willem Frederik (1613-1664) als coadjutor naar voren te schuiven. Die opvolging trad in werking toen Hendrik Casimir in juli 1640 sneuvelde. Inmiddels was de protestantisering bekroond met de afschaffing van het celibaat, een besluit, dat in mei 1640 door de Staten werd bekrachtigd. Was de overgang naar het calvinisme nog aanvaardbaar voor Mergentheim, dat gold niet voor het schrappen van de celibaatsverplichting. Utrecht kwam buiten het verband van de orde te staan. Er bleef echter hoop dat de afvallige balije zou terugkeren in het ordeverband. De lege stoel aan de kapitteltafel was daarvan het symbool. Er werden vanuit Mergentheim ook daadwerkelijk pogingen ondernomen om tot een hereniging te komen, maar die liepen vast op twee problemen: de celibaatskwestie en tegenwerking van de Staten van Utrecht, die in 1640 juist op een breuk hadden aangestuurd omdat zij geen loyaliteit aan een vreemde mogendheid wensten.¹³

¹³ De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije*, 44; R.E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitsche Orde. Balije van Utrecht, 1753-1838* (Hilversum, 2012) 64-65; B. Demel, *Unbekannte Aspekte*

De protestantisering en de opheffing van het celibaat bij de Balijs van Utrecht leidden tot een ingrijpende verandering in de verhouding van de ridderbroeders tot hun commanderijen. Zij resideerden daar niet langer, maar verbleven op hun kasteel of in hun stadshuis en bezochten hun commanderij nog maar zelden. De commandeurswoningen kwamen leeg te staan en werden successievelijk afgestoten of gesloopt. De kapittelleden droegen nog wel de titel van commandeur (van Rhenen, Leiden, enzovoort) en ontleenden inkomsten aan hun commanderij. Ze waren ook verantwoordelijk voor het beheer. Het wonen op soms grote afstand bemoeilijkt een goed beheer, wat nog verergerd werd door het roulatiesysteem. Elke commanderij had een plaats in de rangorde. Een nieuwe commandeur kreeg de laagste in rang (Schoonhoven) en schoof bij het overlijden van een ridder steeds een plek op. De greep op lokale rentmeesters verslaptte steeds meer.

62 Dat de pachtinkomsten terugliepen kwam niet alleen door het chaotische beheer. De Europese landbouwcrisis tastte al sinds 1650 de inkomsten van boeren en later kwamen daar nog overstromingen en uitbraken van runderpest bij.¹⁴ Rond 1750 stond de RDO aan de rand van de afgrond. In 1753 initieerde coadjutor Unico Wilhelm van Wassenaer van Twickel (1692-1766) een ingrijpende reorganisatie, die eerst goedkeuring van het kapittel en vervolgens van de Staten van Utrecht kreeg.¹⁵ Als landcommandeur kon hij de reorganisatie in 1762 afronden. Volgens de nieuwe regels kwam het beheer van het hele ordebezit in Utrecht te liggen. Een rentmeester-generaal had de dagelijkse controle op de financiën, de inning van de pachten en het onderhoud van het vastgoed. Het kapittel verleende goedkeuring achteraf. De kapittelleden kregen een vast traktement op grond van hun rang, nog steeds bepaald door het doorschuifstelsel van commanderijen, die nu lege titels waren geworden.¹⁶ Bovenop hun traktement kregen de leden uitkeringen uit de overschotten, die vanaf 1763 steeds verder toenamen. Het efficiënte beheer van de rentmeester leidde namelijk tot groeiende pachtinkomsten, waarbij de stijgende voedselprijzen en de afname van veepestuitbraken en overstromingen gunstige externe factoren vormden.¹⁷ Tegelij-

---

der Geschichte des Deutschen Ordens (Wien-Köln-Weimar, 2005) 9-92; U. Arnold en M. Trentin-Meyer, *Deutscher Orden 1190-2000. Ein Führer durch das Deutschordensmuseum in Bad Mergentheim* (Bad Mergentheim, 2004) 79.

- 14 J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1800. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 255-270; J.A. Faber, *Cattle plague in the Netherlands during the eighteenth century* (Wageningen, 1962) 1-7; R.N.J. Rommes, 'Geen vrolijk geloei der melkzwaare koeien. Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2001) 87-136.
- 15 ARDOU-OU, inv.nr. 11-3, Fol. 96; ARDOU-OU, inv.nr. 189, Rapport uitgebracht aan het kapittel van de D.O. door de coadjutor en twee commandeurs over de vervallen staat der landcommanderij, met voorstellen tot verbetering van die toestand (1754), fol. 7; R.E. de Bruin, 'Eine gelungene Neuordnung. Die Ballei Utrecht des Deutschen Ordens, 1753-1795', *Ordines Militares. Colloquia Torunsia Historica. Yearbook for the study of the military orders*, XXI (2016) 194-195.
- 16 ARDOU-OA inv.nr. 11-4; De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 115.
- 17 De Bruin, 'Eine gelungene Neuordnung', 203-204; R.J.N. Rommes, 'Werken op het platteland', in: C. Dekker e.a., ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (2 dln.; Utrecht, 1997), II, 186; Rommes,

kertijd bleven de uitgaven onder controle. Tegen het einde van de Republiek stond de Balije van Utrecht er goed voor en ontleenden de ridders niet alleen prestige maar ook een vast inkomen aan hun lidmaatschap.¹⁸

De reorganisatie bracht ook een verandering teweeg in de toelating van leden. De Staten van Utrecht benoemden die uit een lijst met als kind aangemelde 'expectanten'. Wanneer er een plek vrijkwam, beoordeelden de Staten of degene die aan de beurt was aan de criteria voldeed: vier adellijke kwartieren en lidmaatschap van de gereformeerde kerk. De aanmelding van de expectanten geschiedde door de ordeleden zelf. In de eerste helft van de achttiende eeuw verliep de rekrutering steeds slordiger. Een eerste stap tot verbetering was de aanneming van een reglement in 1740, waarin de criteria ten aanzien van religie en afstamming opnieuw werden vastgelegd.¹⁹ Een strikte toepassing van de normen was een onderdeel van het reorganisatieplan-Van Wassenaer. Voortaan zou de toetsing bij de Balije zelf komen te liggen met bekrachtiging door de Staten van Utrecht achteraf. Na 1762 was er inderdaad sprake van een strikt toelatingsbeleid, waarbij sommigen niet werden toegelaten vanwege ontoereikende kwartieren of het ontbreken van een gereformeerde belijdenis.²⁰

Regionale verdeling van het kapittel 1640-1795

Tussen 1640 en 1795 hebben 85 edellieden zitting gehad in het kapittel. Om ontwikkelingen in de regionale herkomst te kunnen vaststellen heb ik deze anderhalve eeuw in drie perioden verdeeld. De eerste loopt van 1640 tot de dood van Hendrik Casimir II (1657-1696). In deze periode valt het landcommandeurschap van de Friese Nassau's en hun verwant Hendrik Trajectinus van Solms-Braunfels (1636-1693). De tweede periode loopt tot het begin van de reorganisatie in 1753 en de derde tot het einde van de Republiek in januari 1795. Voor de eerste periode zijn de ridders genomen die in 1640 lid waren en degenen die tussen 1640 en 1696 lid waren geworden, voor de beide anderen perioden degenen die in de jaren 1697-1752, respectievelijk 1753-1794 lid waren. Het toedelen van een regionale achtergrond aan de kapittelleden is in de meeste gevallen geen probleem, maar soms lastig. Zo was Unico Wilhelm van Wassenaer zowel lid van de Staten van Overijssel als van die van Holland. Hier is hij onder Holland gerekend. Hij stamde namelijk uit het oudste nog niet uitgestorven Hollandse adelsgeslacht, was in Den Haag geboren en maakte, zodra dat kon, de over-

¹⁸ 'Runderpest', 87-136; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 270-274.

¹⁹ R.E. de Bruin, 'De Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, een adellijk distinctie-instrument in de Republiek der Verenigde Nederlanden gedurende de achttiende eeuw', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XVI (2009) 34-53.

²⁰ Extract uit de resolutien van de Balye des Ridderlicken Duytschen Ordens binnen Utrecht, in daten den 21, 22 en 23. September 1740, art. vi, p. 2, ARDOU-OA 8, Afschriften van resolutiën van de D.O. Balije van Utrecht aangaande het vaststellen van enige statuten, ordonnantiën en artikelen deze balije betreffende (1608-1869); Resolutiën van de landcommanderij van Utrecht (1561-1827) deel 3, fol. 64.

²⁰ De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 88-95; De Bruin, 'Eine gelungene Neuordnung', 205-207.

stap naar de Staten van Holland. Zijn lidmaatschap van de Overijsselse Staten was een noodsprong, omdat zijn oudere broer Jan Hendrik de Hollandse ridderschapszetel bezet hield, waardoor Unico Wilhelm, die als jongere zoon het kasteel van zijn moeder (Twickel) had geërfd, moest uitwijken. Na de dood van zijn ongehuwd gebleven broer nam hij diens zetel over. In vergelijkbare gevallen heb ik steeds gekozen voor de provincie waar de betrokkene qua familieachtergrond en politieke binding het meest thuishoorde. De gegevens op grond waarvan de toedeling heeft plaatsgevonden zijn gebaseerd op het overzicht dat de genealoog W.J. baron d'Ablaing van Giessenburg heeft gemaakt, aangevuld met die van het *Nederland's adelsboek*, genealogische literatuur en online databestanden.²¹ Tabel 1 geeft een overzicht van de ontwikkelingen in regionale achtergrond van de Utrechtse kapittelleden gedurende de tijdvakken 1640-1696, 1697-1752 en 1753-1794.

64 TABEL 1 REGIONALE HERKOMST VAN DE RDO-LEDEN, 1640-1794

	1640-1696	1697-1752	1753-1794
Holland	3	3	–
Zeeland	–	–	–
Utrecht	8	3	2
Gelderland	7	13	12
Overijssel	8	9	7
Friesland	3	–	–
Groningen	–	–	1
Drenthe	–	–	–
Generaliteitslanden	–	–	–
Heilige Roomse Rijk	1	1	4
Totaal	30	29	26

Gedurende de eerste periode kwam uit elk van de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel ongeveer een kwart van de leden. Het stedelijk karakter van Holland weerspiegelt zich in een geringe vertegenwoordiging. De provincies Zeeland, Friesland en Groningen kenden geen ridderschap. Uit Zeeland is geen enkel lid afkomstig, de drie Friezen zijn de stadhouders Hendrik Casimir I, Willem Frederik en Hendrik Casimir II, terwijl de Groninger een Gelderse afkomst heeft. Uit het Heilige Roomse Rijk kwam een familielid van de stadhouders, Wilhelm Moritz van Nassau-Siegen

21 W.J. d'Ablaing van Giessenburg, *Wapenboek der ridders van de Duitse Orde Balijs van Utrecht sedert 1581* ('s-Gravenhage, 1871); *Nederland's adelsboek* (98 dln.; 's-Gravenhage-Hilversum, 1905-2014); Biografisch Portaal, www.biografischportaal.nl (geraadpleegd 14 apr. 18); Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861, resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861 (geraadpleegd 14 apr. 18); Parlement.com, www.parlement.com (geraadpleegd 14 apr. 18).

(1649-1691), die zich naast het besturen van zijn Duitse vorstendom bezig hield met het aanvoeren van Nederlandse legereenheden. Een andere militair met een Duitse vorstenachtergrond, de net genoemde Hendrik Trajectinus van Solms-Braunfels, is tot de provincie Utrecht gerekend. Hij was in Utrecht geboren en ontleende daaraan zijn tweede voornaam. Hij was als proost en aartsdeken van St. Jan verweven met de Utrechtse elite.²²

De relatief sterke positie van Utrecht in de eerste periode is opvallend. Volgens Daniela Grögor-Schiemann werd er een voorkeursbeleid gevoerd om nakomelingen van Utrechtse slachtoffers van de vervolgingen door de hertog van Alva te compenseren.²³ Hier is tegenin te brengen dat Alva ook in andere gebieden huis hield, al was de rol van de Utrechtse adel in de troebelen van 1566-1567 relatief groot.²⁴ Het is logischer om een relatie te zoeken met de nauwe band tussen de balije en de Utrechtse Staten, die als soeverein van de Orde een beslissende rol speelden in de transformatie tussen 1615 en 1640. De uit de provincie Utrecht afkomstige leden hadden of zelf zitting in de Staten dan wel nauwe familiebanden met de Utrechtse ridderschap.²⁵ In de tijd dat het aandeel van de Utrechters sterk afnam, was die relatie veel minder nauw. Bovendien was het rekruteringsveld in Utrecht veel kleiner dan in Overijssel en vooral in Gelderland, dat juist meer leden ging leveren. Het aantal riddermatige families was in Utrecht al geringer, maar daar trad bovendien vanaf de late zeventiende eeuw een sterke vermenging op met niet-adellijke families. Zo kon het familievermogen gereed worden, maar het nageslacht voldeed niet meer voor de vereiste vier kwartieren.

Voor het lidmaatschap van de Utrechtse ridderschap diskwalificeerde de vrouwelijke voorouderlijn niet; dit in tegenstelling tot Gelderland, waar vier kwartieren een vereiste vormden voor het lidmaatschap van de ridderschappen.²⁶ De Gelderse ridderschappen boden dus zowel door hun omvang als door kwartiereneis veel meer potentiële kandidaten voor de orde dan de Utrechtse ridderschap. De terugloop in het aantal geslachten was hier ook niet zo sterk als bijvoorbeeld in Holland, waar tussen

22 D'Ablaing, *Wapenboek der ridders*, vii-viii; 26.

23 Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht*, 200.

24 S. Marshall Wyntjes, 'Family and religious persuasion. The lesser nobility and the Revolt of the Netherlands', *The Sixteenth Century Journal*, XII (1981) 43-60.

25 I. van der Puijl, 'De Reformatie gepasseerd. Een onderzoek naar het waarborgen van de continuïteit van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht in de zeventiende eeuw door haar sociale en politieke netwerken' (ongepubliceerde scriptie, Universiteit Utrecht, z.j.).

26 J. Aalbers, 'De Utrechtse ridderschap in de eerste helft van de 18de eeuw', in: B. Olde Meierink e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995) 51; R. van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: Olde Meierink e.a., ed., *Kastelen*, 46; F. Keverling Buisman, 'Adel en ridderschap in transitie: van landsheerlijke naar soevereine stand, 1543-1621', in: Schimmelpenninck van der Oije e.a., ed., *Adel en ridderschap in Gelderland*, 88. Een deductie van de Staten van Utrecht uit 1667 stelde dat leden van de ridderschap 'sullen moeten wesen van Riddermatige geboorte'. Daarnaast waren gereformeerde belijdenis en het bezit van een ridderhofstad vereist, het Utrechtse equivalent van een havezate in Gelderland en Overijssel. J. van de Water, ed., *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht...* (3 dln.; Utrecht, 1729), I, 292.

1600 en 1750 een afname optrad van 21 naar zes.²⁷ Omdat de adel in Gelderland zo machtig was, trokken families soms daar naar toe, bijvoorbeeld de Van Reede's, die, hoewel ze het kasteel Amerongen in Utrecht behielden, van Middachten op de Veluwe hun hoofdzetel maakten.²⁸ Het enige kapittelid uit de derde periode dat uit een oud Utrechts geslacht stamde, was Joost Taets van Amerongen van Natewisch (1726-1791). De andere Utrechter was Jacob Hendrik graaf van Rechteren van Westerveld (1709-1783). Deze had als Geëligeerde zitting in de Staten van Utrecht, maar stamde uit een Overijssels geslacht en was zijn politieke loopbaan begonnen in de Overijsselse ridderschap. Omdat hij tijdens zijn RDO-lidmaatschap zitting had in de Utrechtse Staten, heb ik hem tot die provincie gerekend.

In principe was de Balije van Utrecht alleen toegankelijk voor Nederlandse adel. De verbondenheid met de oorsprong van de orde was echter nog zo groot dat de uitsluiting van buitenlandse edelen niet voor Duitsers gold. Die moesten evenals de Nederlanders vier adellijke kwartieren en bewijzen van gereformeerde doop en belijdenis insturen. Bij het toetsen van de bewijsstukken deed zich het probleem voor dat de Nederlandse ridders en het personeel van de Balije moeite hadden om Duits te lezen. Voor het vertalen van de stukken werd daarom een 'beëdigd translateur' ingehuurd, de Duitse immigrant Johann Casimir Knackwoerst.²⁹ In hun contacten met hun Nederlandse collega's bedienden de Duitse leden zich van het Frans. Tijdens de vergadering was echter het Nederlands de voertaal.

Van de vijf Duitse leden die in de achttiende eeuw toetraden, kwamen er vier uit het hertogdom Kleef, dat sterk op Gelderland georiënteerd was. De Kleefse adel was vaak verwant met de Gelderse. Van de Kleefse leden waren er twee in Pruisische dienst en een in Nederlandse. Eveneens in Nederlandse krijgsmacht was Karl Ludwig Fürst von Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym (1723-1806). Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog naar de Republiek gekomen, maakte hij carrière in het Staatse leger tot hij zijn vader in 1772 opvolgde in diens kleine vorstendom. Enkele jaar eerder was hij tot de RDO toegetreden. In 1786 bracht hij het tot landcommandeur, een functie die hij twintig jaar bekleedde. Voor de vergaderingen kwam hij naar Utrecht, maar verder bestuurde hij de balije vanuit Schloß Schaumburg. Het geslacht Anhalt was zoals wel meer Duitse vorstenhuizen calvinistisch, in tegenstelling tot de in meerderheid lutherse onderdanen.³⁰ Enkele lutherse kandidaat-leden van de Balije

27 H.K.F. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (tweede druk; Amsterdam, 1990) 47.

28 J. Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone. Kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 91-136.

29 ARDOU-OA inv.nr. 20, Brieven ingekomen bij de secretarissen van de landcommanderij (ca. 1580-1794), fol. 291.

30 E. Wolgast, 'Reformierte Territorien und Dynastien im Alten Reich', in: A. Reiss en S. Witt, ed., *Calvinismus. Die Reformierten in Deutschland und Europa* (Dresden, 2009) 204-212; G. Schmidt, 'Die Fürsten von Anhalt. Reformierte Konfessionalisierung und überkonfessionelle Einheitsbestrebungen?', in:

van Utrecht werden afgewezen. De Duitse leden zorgden voor verdere aanwas door expectanten uit eigen midden voor te dragen. Van de 24 voordrachten die zij tussen 1748 en 1789 deden, betrof het zeventien keer een Duitse adelstielg.³¹ De rekrutering door het als expectant voordragen van adellijke peuters bevorderde het bestaan van familieclusters in de orde. Zo zaten tussen 1702 en 1872 vier opeenvolgende generaties van het Veluwse geslacht Van Goltstein in het kapittel. In tegenstelling tot de ridderschappen waren nauwe familiebanden tussen zittende leden niet uitgesloten. Diverse malen maakten twee broers gelijktijdig deel uit van het kapittel.

Statenleden, stadhouders en officieren

Vanaf 1640 ontwikkelde de Balije van Utrecht zich tot een instelling van edelen, die volledig participeerden in de samenleving. In de pre-reformatorische situatie, toen de orde een opvang bood voor jongere zonen, waren de ordeleden juist geen lid van de ridderschappen, omdat die zetels voorbehouden waren aan de oudste zonen die het geslacht voortzetten. Tussen 1580 en 1615 kwam daar de religieuze component bij: ordeleden behoorden meestal nog tot de oude kerk en katholieken werden nu uitgesloten van bestuursposten zoals de ridderschappen en de stedelijke vroedschappen. Na de protestantisering en de afschaffing van het celibaat verschenen ook oudste zonen, die de ridderschapszetel van hun vader erfden, in de rijen van het kapittel. Tabel 2 laat zien hoe de verhouding tussen de verschillende hoofdfuncties die door de kapittelleden werden bekleed, zich in de periode 1640-1795 ontwikkelde.

67

TABEL 2 HOOFDFUNCTIES BEKLEED DOOR DE RDO-LEDEN, 1640-1794

	1640-1696	1697-1752	1753-1794
Statenlid	13 (43%)	20 (69%)	20 (77%)
Stadhouder	3 (10%)	– (0%)	– (0%)
Legerofficier	9 (30%)	6 (21%)	5 (19%)
Overig/onbekend	5 (17%)	3 (10%)	1 (4%)
Totaal	30	29	26

Te zien is dat het aandeel van de Statenleden in de loop van de tijd duidelijk is toegenomen. De snelste groei vond plaats tijdens de eerste periode. Op het moment dat de breuk met Mergentheim plaatsvond, hadden slechts enkele kapittelleden zitting in een Statenvergadering. De zojuist aangeduide toetreding van oudste zonen vanaf 1640 veroorzaakte de verandering. In de periode 1697-1752 heeft tweederde

W. Freitag en M. Hecht, ed., *Die Fürsten von Anhalt. Herrschaftssymbolik, dynastische Vernunft und politische Konzepte in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Halle a/d Saale, 2009) 173-186.

31 ARDOU-OA inv.nr. 11-3; De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 170.

68

Elfde paneel uit de portretreeks van de landcommandeurs met van links naar rechts: Hendrik van IJsselmuden tot Zwollingerkamp (1680-1751), Frederik Willem Torck (1691-1761), Unico Wilhelm graaf van Wassenaer (1692-1766) en Frans Steven Carel van Randwijck (1697-1785). De portretten zijn tussen 1750 en 1767 geschilderd door Jan Maurits Quinkhard, Jean Fournier, Jan Palthe en Hendrik van Velthoven (*Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, coll. portretten*)

van de RDO-leden een positie als Statenlid bekleed, in de derde periode driekwart. Het lidmaatschap betrof meestal de ridderschappen, maar in enkele gevallen ging het om Geëligeerden in Utrecht of burgemeesters in Gelderland. Kapittelleden speelden soms een prominente rol in de Statenvergaderingen. Zo beheerste de latere landcommandeur Frederik Willem Torck (1691-1761) samen met zijn oudere broer Lubbert Adolf (1687-1758) lange tijd de Staten van de Veluwe.³² Unico Wilhelm van Wassenaer was een prominent lid van de Staten van Holland. Hij droeg er tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) aan bij dat Republiek neutraal bleef, tot grote woede van prinses Anna van Hannover (1709-1759). Van Wassenaer was uitgesproken pro-Frans, wat hem als diplomaat op stevige kritiek was komen te staan.³³ Bijzondere bestuurders waren de drie Friese stadhouders die in de zeventiende eeuw landcommandeur zijn geweest. Zij zijn van grote betekenis geweest voor de Balije van Utrecht

³² J.C. Bierens de Haan, *Rosendaal, Groen Hemeltjen op Aerd. Kasteel, tuin en bewoners sedert 1579* (Zutphen, 1994) 84-85; M.A.M. Franken, *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oijje (1705-1776). Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelderse luitenant-stadhouder* (Zutphen, 2002) 39-40.

³³ J. Aalbers, 'Rond een bezending naar Munsterland', in: R. Rasch en K. Vlaardingerbroek, ed., *Unico Wilhelm van Wassenaer 1692-1766. Componist en staatsman* (Zutphen, 1993) 181-196; J. Aalbers, 'Mutando non Mutor. Van Wassenaer Warmont, Alkemade, Obdam (in het bijzonder), Duvenvoorde (na 1721), Catwijck, Sint Pancras. Late zeventiende en achttiende eeuw', in: H.M. Brokken, ed., *Heren van stand. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis. Van Wassenaer, 1200-2000* (Zoetermeer, 2001) 174-175.

door de binding van de instelling aan de jonge Republiek te bevorderen daarmee het voortbestaan zeker te stellen.

Naast bestuurders kende de Balije van Utrecht legerofficieren onder haar leden. De meest succesvolle was landcommandeur Godard van Reede (1644-1703), die voor Willem III in Ierland streed. De meeste RDO-leden die een militaire carrière volgden, deden dat in het Staatse leger. Onder hen waren twee Duitsers in Nederlandse krijgsdienst: de reeds genoemde Wilhelm Moritz van Nassau-Siegen en Karl Ludwig van Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym. Omgekeerd trad een uit Gelderland afkomstig lid van het kapittel in dienst van de keurvorst van de Palts: Frederik Hendrik van Limburg Stirum (1689-1740), die de Republiek was ontvlucht, omdat hij in Utrecht tijdens een kroegrucie om vrouwen een familielid had doodgestoken.³⁴ Enkele Kleefse leden van de Balije van Utrecht waren in Pruisische dienst. Het hertogdom viel ook onder de koning van Pruisen. Tussen de categorieën Statenlid en legerofficier zat geen overlapping, omdat de reglementen van de ridderschappen officieren uitsloten.

Bij de categorie overig/onbekend gaat het ten dele om functies als die van de Utrechtse edelman Christiaan Diederik van Renesse (1667-1719), die wel Domkanunnik was, maar niet als Geëligeerde toetrad tot de Staten van Utrecht. In enkele gevallen, met name in de vroege periode, was niet vast te stellen of leden een functie bekleed hebben. Soms was dat ook inderdaad niet het geval. Zo kon het lid Willem de Wael van Vronestein (?-1654) geen openbaar ambt bekleden omdat hij katholiek was.³⁵

69

Bedreigd door de Revolutie

Het uitbreken van de Franse Revolutie vormde een ernstige bedreiging voor de erfgenamen van de kruisridderorden. Zowel hun adellijke als hun geestelijke component maakte hen een doelwit van de revolutionaire ideologie. Door de oorlogsverklaringen van Frankrijk aan de omliggende landen in 1792 en 1793 kwamen ook de Johan-nieter Orde en de Duitse Orde in die landen in de gevarenzone. Met de verovering van de Republiek en het uitbreken van de Bataafse Revolutie kwam een einde aan de standsverschillen, waarvan de Balije van Utrecht een overduidelijke uiting was. De ridderschappen werden afgeschaft en er kwamen gekozen provinciebesturen. Het Utrechtse bestuur wilde het landbezit van de kapittels confisqueren en stelde kritische vragen aan de Balije van Utrecht over de betalingen aan de leden. De RDO en de kapittels wisten door een slim beroep op het revolutionaire principe van de onaan-tastbaarheid van eigendom en een voorzichtig low-profile-beleid de dreigingen af te

³⁴ A.P. van Schilfgaarde, *De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen* (3 dln.; Assen, 1961), III, 86.

³⁵ D'Ablaing, *Wapenboek der ridders*, vii.

wenden.³⁶ Secretaris Willem Jacob van Nes (1770-1804), rentmeester Unico Willem Teutonicus Cazius (1766-1832) en de inwonende commandeur Volkier Rudolf Bentinck van Schoonheten (1738-1820) pasten keurig op de winkel tot de revolutie voorbij was.

In augustus 1802 kwam het kapittel weer bijeen. De belangrijkste agendapunten waren de financiën en de benoeming van nieuwe leden.³⁷ Ten aanzien van het eerste punt viel er veel positiefs te melden. Rentmeester Cazius was voortgegaan op de ingeslagen weg: de inkomsten, vooral door pachten, waren verder gestegen, terwijl de uitgaven beperkt bleven. De heren konden bovenop hun traktement een aantrekkelijke winstdeling incasseren. Bij de benoeming van nieuwe leden viel er een inhaalslag te maken. Sinds de vorige kapittelvergadering in 1791 waren zes leden gestorven. Met de benoeming van hun opvolgers bestond het kapittel voor de helft uit nieuwkomers. De vernieuwing zette in de daaropvolgende jaren door. De meeste overlevenden van vóór de revolutie waren hoogbejaard en zij verwisselden binnen vier jaar tijd het tijdelijke voor het eeuwige. Vanaf augustus 1806 overleden binnen een jaar drie landcommandeurs. De daarna aangetreden Volkier Rudolf Bentinck van Schoonheten werd meteen geconfronteerd met de eis van de regering om het Duitse Huis te ontruimen omdat er vanwege de verplaatsing van de residentie naar Utrecht, waartoe Lodewijk Napoleon had besloten, panden voor ministeries nodig waren. De Balije van Utrecht verhuisde naar Den Haag. De oude landcommanderij werd uiteindelijk militair hospitaal. De onteigening was een voorbode van groter onheil. In februari 1811 hief Napoleon de RDO op, tegelijk met de Utrechtse kapittels.³⁸

70

Van de ridders die door het opheffingsbesluit werden getroffen, had alleen Bentinck van Schoonheten de prerevolutionaire situatie meegemaakt. Alle anderen waren tussen 1802 en 1810 toegelaten. Tijdens de vergadering van augustus 1802 waren meteen al vijf leden geïnstalleerd. In de jaren 1805-1810 volgden er bij elkaar nog zeven. Tabel 3 geeft de regionale uitsplitsing van deze twaalf ridders weer. Ter vergelijking zijn de verhoudingen uit de drie prerevolutionaire perioden weergegeven.

De trend naar een afkomst uit het oosten zich heeft voortgezet. De maritieme provincies zijn nu geheel van de lijst verdwenen. De leden uit Gelderland en Overijssel vormden nog steeds samen een meerderheid, zij het minder groot dan in de beide voorgaande perioden. Er verschenen nu ook ridders uit Drenthe en Brabant. Bij Drenthe ging het om de oorspronkelijk Overijsselse baron Godart Willem de Vos van Steenwijk (1747-1830), die op het Drentse kasteel de Havixhorst woonde en in deze

36 R.E. de Bruin, 'Hidden in the bushes. The Teutonic Order of the Bailiwick of Utrecht in the 1780-1806 revolutionary period', in: P. Edbury, ed., *The Military Orders V. Politics and power* (Farnham, 2012) 354-356.

37 ARDOU-OA inv.nr. 11-4; De Bruin, 'Hidden in the bushes', 357.

38 F. Täubl, *Der Deutsche Orden im Zeitalter Napoleons* (Bonn, 1966) 171-177; R.E. de Bruin, 'The narrow escape of the Teutonic Order Bailiwick of Utrecht, 1811-1815', in: J.G. Schenk en M. Carr, ed., *The Military Orders VI. Culture and conflict* (2 dln.; Farnham, 2016), II, 223-224.

TABEL 3 REGIONALE HERKOMST VAN DE RDO-LEDEN, 1640-1810

	1640-1696	1697-1752	1753-1794	1802-1810
Holland	3	3	–	–
Zeeland	–	–	–	–
Utrecht	8	3	2	–
Gelderland	7	13	12	4
Overijssel	8	9	7	3
Friesland	3	–	–	–
Groningen	–	–	1	–
Drenthe	–	–	–	1
Brabant	–	–	–	1
Duitse Rijk	1	1	4	3
Totaal	30	29	26	12

71

regio bestuurlijke functies bekleedde. In 1814 werd hij opgenomen in de nieuwe ridderschap van Drenthe. Voor Brabant ging het om Willem Anna graaf van Gronsfield Diepenbroeck (1750-1827), die Hollandse en Duitse familiebanden had, maar woonachtig was in Grave. De versterking van het Duitse element heeft zich in de jaren 1802-1810 doorgezet, nu niet meer uit Kleef maar uit diverse Duitse landen.³⁹

De nieuw aangetreden leden van de Balije konden niet meer zoals vóór 1795 lid zijn van provinciale ridderschappen omdat deze met de Bataafse Revolutie waren afgeschaft. Zeven van de twaalf waren vóór de revolutie lid van een ridderschap geweest en een was als burgemeester van Zutphen Statenlid geweest. Vanaf 1795 hadden alleen de in 1802 toegetreden broers Jan Arend (1746-1813) en genoemde Godart Willem de Vos van Steenwijk een rol in het revolutionaire bestel gespeeld, Jan Arend zelfs een prominente. Hij was lid geweest van het revolutionaire bestuur van Overijssel en van de Nationale Vergadering, waarna hij Bataafs ambassadeur in Parijs was geworden. Tijdens zijn RDO-lidmaatschap was hij thesaurier-generaal van de Bataafse Republiek, vervolgens lid van de Staatsraad en daarna landdrost van Gelderland.⁴⁰ De Overijsselse baron Frederik Gijsbert van Dedem (1743-1820), die lid van de Overijsselse ridderschap was geweest maar in 1784 Nederlandse ambassadeur in Turkije was geworden, behield na de revolutie zijn post in Constantinopel. In politiek opzicht

³⁹ D'Ablaing, *Wapenboek der ridders*, xvi-xvii

⁴⁰ Biografisch Portaal, www.biografischportaal.nl/persoon/17969263; A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden* (21 dln.; Haarlem, 1852-1878), XVII, 986, resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog21_01.xml&page=348&view=imagePane (geraadpleegd 27 feb. 2017); Parlement.com, www.parlement.com/id/vgo9llxah4wb/j_a_de_vos_van_steenwijk (geraadpleegd 27 feb. 2017).

is hij als een tussenfiguur te beschouwen.⁴¹ Na de Inlijving trad hij toe tot de Franse Senaat en vestigde zich in Parijs. Onder de tussen 1802 en 1810 toetgetreden ridders waren ook evidente contrarevolutionairen. Evert Jan Benjamin van Goltstein (1751-1816) en August Robbert van Heeckeren van Suideras (1743-1811) waren in 1795 naar Duitse landen gevlucht. Van Heeckeren had zelfs meegedaan aan de mislukte inval in het oosten van de Bataafse Republiek in 1799 tijdens de Russische-Britse invasie in Noord-Holland.⁴² Ook de enige ridder die zowel voor, tijdens als na de revolutieperiode zitting in het kapittel heeft gehad, Bentinck van Schoonheten, behoorde tot het contrarevolutionaire kamp. Hij had in het Britse en het Nederlandse leger gediend, in de oorlog van 1793-1795 tegen het revolutionaire Frankrijk gestreden en vanaf 1795 geen enkel ambt meer bekleed. Een verzetshouding nam hij echter niet aan. Als inwonend ridder en later als landcommandeur probeerde hij een goede verhouding met de autoriteiten te bewaren om de belangen van de Balije (en van zichzelf) zo goed mogelijk te dienen. Uiteindelijk heeft hij veel bijgedragen aan het overleven van de instelling. Dat bleek na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid.

72

Hersteld door Willem I

Al kort na het vertrek van de Franse troepen richtte Bentinck van Schoonheten zich tot de teruggekeerde Oranjevorst met het verzoek om de Balije van Utrecht te herstellen. Deze reageerde positief en deed ook echt iets met de toezeggingen. Na een tijdrovende ronde langs alle instanties ondertekende Willem I op 8 augustus 1815 een wet waarmee hij de orde herstelde.⁴³ Die kreeg de geconfisqueerde goederen terug voor zo ver die zich nog in overheidshanden bevonden. Eind september kwam het kapittel weer bijeen. Na de bewogen toespraak van de landcommandeur over de wederopstanding van de Balije werd de sfeer al snel onaangenaam doordat drie leden zijn beleid kritiseerden, met name ten aanzien van het ontslag van de rentmeester en het voornemen om in Den Haag te blijven. Terugkeer naar Utrecht vond pas plaats na de dood van Bentinck van Schoonheten in 1820. De Balije werd ook daarna nog verscheurd door interne ruzies. De fraude van de nieuwe rentmeester, die er met meer dan 100 gulden vandoor ging, hielp ook niet echt. De conflicten gingen vooral over de vraag hoe autonoom de Balije nog kon zijn, ook op het punt van de toelating van nieuwe leden.⁴⁴ De uitkomst, vastgelegd in een nieuw reglement uit 1830, was dat de

⁴¹ H. Boom, *Onze man in Constantinopel. Frederik Gijsbert baron van Dedem, 1743-1820* (Zutphen, 2012) 46-54, 188-205.

⁴² B. Koene, *Oranjeman Suideras, 1743-1811. Een leven zonder toegeeflijkheid* (Hilversum, 2016) 133-147.

⁴³ Staatsblad nr. 43 Wet waarbij de Duitse Orde, Balije van Utrecht, wordt hersteld, gearresteerd 8 aug. 1815, no 55; ARDOU-NA, inv.nr. 031.

⁴⁴ ARDOU-OA inv.nr. 11-4; ARDOU-NA, inv.nr. 054-1, Notulen van de vergadering van het kapittel (1815-1841).

koning het beleid bepaalde en de leden benoemde. Daarbij hield hij zich aan de volgorde van de expectantenlijst. De bewijzen van adeldom en gereformeerde belijdenis werden gecontroleerd door de in 1814 ingestelde Hoge Raad van Adel.

Het letten op de criteria van oud-adellijke afkomst in vier kwartieren en een calvinistische levensovertuiging had in de context van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden een geheel nieuwe functie.⁴⁵ De toelatingseisen zorgden er voor dat de RDO een bolwerk bleef van de oude riddermatige adel uit de tijd van de Republiek. De adelskwartieren sloten de nieuw gecreëerde adel van Willem I uit – mannen met een patricische of zelfs burgerlijke achtergrond met wie de oude edelen de ridderschappen moesten delen.⁴⁶ Het religieuze criterium blokkeerde de toetreding van katholieken, onder wie de oude adel in de aangehechte Zuidelijke Nederlanden, die juist een hogere status had. De enige uitzonderingen waren de Duitse leden. Hun toetreding leidde enkele malen tot discussies binnen het kapittel.⁴⁷

73

TABEL 4 REGIONALE HERKOMST VAN DE RDO-LEDEN 1640-1840

	1640-1696	1697-1752	1753-1794	1802-1810	1815-1840
Holland	3	3	–	–	2
Zeeland	–	–	–	–	–
Utrecht	8	3	2	-	1
Gelderland	7	13	12	4	14
Overijssel	8	9	7	3	5
Friesland	3	–	–	–	–
Groningen	–	–	1	–	–
Drenthe	–	–	–	1	–
Staats-/Noord-Brabant	–	–	–	1	1
Duitsland	1	1	4	3	3
Totaal	30	29	26	12	26

Hoewel het kapittel de leden niet meer zelf benoemde, bleef het rekruteringsbeleid gelijk. De koning hield zich immers aan de volgorde van de expectantenlijst en wie op die lijst kwamen, bepaalden de leden nog steeds zelf. Zij meldden jongetjes

45 R.E. de Bruin, 'Een protestants adelsbolwerk in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het herstel van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht in 1815', in: F. Judo en S. Van de Perre, ed., *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (Antwerpen, 2015) 205-224.

46 E.J. Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht. Wettelijke adeldom als historisch gegroeid instituut* ('s-Gravenhage, 2012) 49-60.

47 M.J. Vos, 'Hoe Duits was de Duitse Orde? Duitse edellieden in het kapittel van de Balije van Utrecht, 1815-1946', (ongepubliceerd onderzoeksrapport, 2016); R.E. de Bruin, 'The religious identity of Teutonic Order of the Bailiwick of Utrecht, 1560-2006', *Ordines Militares. Colloquia Torunsia Historica. Yearbook for the study of the military orders*, XXIII (2018) 256-257.

uit eigen kring aan. In totaal zijn gedurende de eerste kwart eeuw na het herstel 26 leden tot het kapittel toegetreden. De toedeling aan een provincie is soms wat lastig omdat de adel in het nieuwe koninkrijk niet meer zo regionaal gebonden was als onder de oude Republiek. Zo had Jan Diederik baron van Tuyll van Serooskerken (1773-1843), telg uit een Utrechtse familie en zelf nog in Utrecht geboren, zich gevestigd op kasteel Heeze in Brabant. Hij had voor het *Département Bouches du Rhin* in het Franse *Corps législatif* en na het herstel van de onafhankelijkheid in de ridderschap en de Provinciale Staten van Noord-Brabant gezeten.⁴⁸ Omdat hij zo lang in deze contreien woonde en deze ook bestuurlijk vertegenwoordigde, is hij tot Noord-Brabant gerekend. Tabel 4 laat de regionale verdeling zien van de 26 edellieden die tussen 1815 en 1840 zijn toegetreden.

74

Opnieuw zijn de twee oostelijke provincies het sterkst vertegenwoordigd. Gelderland had zelfs een groter aandeel dan in elk van de vorige perioden het geval was: nu meer dan de helft. Bij Gelderland en Overijssel ging het om telgen uit geslachten die daar eeuwenlang de dienst hebben uitgemaakt zoals Van Heeckeren, Van Haersolte, Sloet en Van Isselmuden. Bij de overige provincies ging het juist om recent gemigreerde edellieden, zoals Jan Diederik van Tuyll van Serooskerken. In tegenstelling tot de vorige periode participeerden verreweg de meeste kapittelleden in het staatsbestel als lid van een Statenvergadering, van de Staten-Generaal, als minister of als legerofficier. De politieke functies hadden in de nieuwe eenheidsstaat met de autoritaire koning niet meer de betekenis die zij onder de oude Republiek hadden gehad. De ridderschappen, eens de machtige adelsegmenten in de Statenvergaderingen, waren nu kiescolleges voor de Provinciale Staten.⁴⁹ Alle edellieden in een provincie konden daarin worden opgenomen. In tabel 5 zijn de ridderschappen dan ook niet opgenomen, omdat alle Nederlandse leden van de Balije van Utrecht tot een provinciale ridderschap behoorden. Ik heb in de tabel alle gevonden publieke functies meegenomen. In tegenstelling tot tabel 2 over de periode 1640-1795 zitten hier dubbeltellingen van beklede functies in. Verder zijn in de tabel ook degenen opgenomen die vóór 1811 zijn toegetreden en na het herstel van de Balije in 1815 nog lid waren.

Het lidmaatschap van Provinciale Staten komt onder de beklede functies het meest voor. De Provinciale Staten van na 1814 stelden weinig meer voor en leverden in tegenstelling tot de Statenvergaderingen onder de Republiek weinig inkomen op. De Statenvergaderingen kwamen tweemaal per jaar bijeen en de leden kregen een bescheiden presentiegeld. Zij kozen Gedeputeerde Staten en keurden begrotingen goed.

⁴⁸ Parlement.com, www.parlement.com/id/vg09llrdowza/j_d_baron_van_tuyll_van_serooskerken_van; Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861, resources.huygens.knaw.nl/repertorium-ambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/567 (geraadpleegd 14 apr. 2018).

⁴⁹ L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (ongepubliceerde dissertatie, Universiteit Utrecht, 1987) 79-105; C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, 'De Ridderschappen in Noord en Zuid, 1815-1830', *Driemaandelijks Bulletin van de Vereniging van de Adel van het Koninkrijk België*, CCLXXVI (2013) 24-33.

TABEL 5 OPENBARE FUNCTIES BEKLEED DOOR RDO-LEDEN, 1815-1840

Minister	2
Eerste Kamer	5
Tweede Kamer	3
Provinciale Staten	20
Gedeputeerde Staten	2
Gouverneur	1
Burgermeester	3
Officier	6

De macht lag bij de gouverneurs die als Napoleontische prefecten het beleid van de koning op regionaal niveau uitvoerden. Van de RDO-leden heeft er één deze functie uitgeoefend: Guillaume Henry Alexandre Charles baron van Heeckeren (1774-1847), die gouverneur van Gelderland was. De gouverneur zat de Statenvergadering voor en leidde ook de belangrijkste functie van de Staten, namelijk het per provincie kiezen van de leden van de Tweede Kamer. De Eerste Kamer werd door de koning benoemd. Tot de Staten-Generaal behoorden in de jaren na 1815 acht RDO-leden. Twee dienden de koning als minister. Veel macht leverde die functie niet op, want ministers waren in letterlijke zin dienaren van de koning. Derhalve heeft geen van de ridders, die tussen 1815 zitting hebben gehad in het kapittel, een zelfstandige rol kunnen spelen, zoals iemand als Unico Wilhelm van Wassenaer dat in de vorige eeuw had kunnen doen of Jan Arend de Vos van Steenwijk onder de Bataafse Republiek. Een behendig hoveling als Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg (1763-1841) kon misschien wat sturen, onder meer als lid van de Hoge Raad van Adel, maar het was de koning die het beleid bepaalde.

75

De Balijs van Utrecht en de elite van Nederland

Wanneer wij de ledenlijsten van de Balijs van Utrecht gedurende de eerste twee eeuwen na de losmaking uit het centrale ordeverband bekijken, valt op dat de regionale verdeling ongelijkmatig is. De westelijke, noordelijke en zuidelijke landsdelen zijn zwak tot niet vertegenwoordigd, waarbij het Friese aandeel ook nog eens voor rekening komt van drie stadhouders. De centrale provincie Utrecht heeft in de eerste periode (1640-1696) nog een vrij grote vertegenwoordiging in het kapittel, maar daarna neemt dat aanzienlijk af. Toename is er bij Gelderland, terwijl het aangrenzende Overijssel over de tijd min of meer stabiel is en een tweede positie inneemt. Deze ontwikkeling komt overeen met het beeld van Gelderland als adelsbolwerk en van Holland als regio met een stedelijk karakter en een getalsmatig zwakke adel. De nadrukkelijke aanwezigheid van de RDO-leden in het openbaar bestuur en het leger, zowel tijdens de Republiek als onder Willem I, spoort met de opvatting dat de rol van de adel na de zestiende eeuw geenszins marginaal was geworden. Het hier gepresen-

Kwartierstaat van Anthony Frederik Robert Evert baron van Haersolte (1756-1824), in 1820 opgemaakt door de Hoge Raad van Adel in verband met zijn toelating tot de Ridderlijke Deutsche Orde Balije van Utrecht. De kwartierstaat bevat de vier grootouderdelen Van Haersolte, Van Dedem, Van der Capellen en Van Lynden, Gelderse en Overijsselse riddermatige geslachten (*Ridderlijke Deutsche Orde Balije van Utrecht, coll. kwartierstaten, nr. 71*)

teerde past in het pleidooi van Brusse en Mijnhardt voor een nieuw ‘template’ voor de Nederlandse geschiedenis met een veel sterkere rol van de oostelijke provincies, het platteland en de adel, die tussen 1750 en 1850 aan betekenis wonnen ten koste van met name de Hollandse steden.⁵⁰

Daarmee komt het onderzoek naar de leden van de Balije van Utrecht in een discussie te staan over het wezen van de Nederlandse samenleving. In 2017 is aan de Universiteit Utrecht een onderzoeksproject gestart ‘Investment behaviour, political change and economic growth in the Netherlands 1780-1920’ onder leiding van Oscar Gelderblom.⁵¹ Het gaat daarbij om de vraag wie er in Nederland aan de touwtjes hebben getrokken vanaf de late achttiende tot de vroege twintigste eeuw. Het prosopografische onderzoek dat ik naar de RDO-leden in de periode van 1640 tot ca. 1950 zal uitvoeren, is aan dit project gerelateerd. Het gaat daarbij om een zo compleet moge-

⁵⁰ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history*, 63-99.

⁵¹ Zie noot 2.

lijk beeld te krijgen van de politieke, economische en sociale machtspositie van dit topsegment binnen de Nederlandse adel. Na afronding van dit onderzoeksproject en de monografie over adel in de provincie Utrecht vanaf de middeleeuwen tot heden, tussen 2020 en 2023, moet meer duidelijkheid zijn over het belang van adel, platteland en de provincies buiten Holland in het totaal van de Nederlandse samenleving. Ten aanzien van de adel gaat het daarbij vooral om de onderlinge netwerken en de verbindingen met de rest van de samenleving. Een belangrijke vraag is hoe de adel machtsposities zo lang heeft kunnen behouden, tot in de twintigste eeuw. Dit artikel is een eerste aanzet.

Renger E. de Bruin

Eastbound

Geographical shifts in the membership file of the Teutonic Order Bailiwick of Utrecht, 1640-1840.

In the first half of the seventeenth century the Teutonic Order Bailiwick of Utrecht changed from a Catholic heir of the Crusades, loyal to a Habsburg grand master in Southern Germany into a society of married, Protestant noblemen, embedded in the structures of the Dutch Republic. The strict admission requirements make the Order an exclusive segment of Dutch nobility. The membership file offers rich possibilities of research on the composition of this layer in society. The members of the Bailiwick came from various provinces of the Dutch Republic and its successor states. A few came from the Holy Roman Empire. During the period under investigation the share of the eastern provinces of Overijssel and especially Gelderland increased (from fifty to 75 per cent), whereas that of the other provinces was much smaller and even decreasing. This conclusion confirms the image of the eastern provinces as bulwarks of nobility against the urban, maritime and bourgeois character of the western provinces, especially Holland.

Renger E. de Bruin (1956) studied history at Utrecht University. After his MA graduation, in 1979, he worked for fifteen years in teaching and research at the universities of Utrecht, Leiden and Greifswald. In 1986, he received his PhD graduation. From 1994 to 2017 he was curator for urban history at the Centraal Museum Utrecht. Between 2001 and 2011 he was also professor of Utrecht Studies. From his MA thesis onwards, De Bruin has been interested in political elites. For the last ten years his research focuses mainly on the Teutonic Order and the nobility in Utrecht. On these two subjects he is working now as a senior researcher at Utrecht University, Department of History and Art History.

Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 6, 3512 BS Utrecht, the Netherlands – r.e.debruin@uu.nl

- Adellijke echo's? De invloed van de adel op de ontwikkeling van buitenplaatsen langs de rivieren van het Amstelland en de Oude Rijn 9
Gerrit van Oosterom
- Het Staatse ambassadegebouw in de zeventiende eeuw. Het logement van Hendrick van Reede van Renswoude in Madrid, 1656-1669 29
Maurits Ebben
- Naar het Oosten. Geografische verschillen in het ledenbestand van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1640-1840 57
Renger E. de Bruin
- De Belgische orangistische adel I. De zuidelijke adel in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) 79
Els Witte
- The Bentinck family archives. Highlights and suggestions for further research 103
Menoucha Ruitenberg
- Bildung und Erziehung. Zur Bedeutung zweier Schlüsselkategorien für Charlotte Sophie Gräfin Bentinck 114
Christina Randig
- Charlotte Sophie, Joseph Eckhel and numismatics 127
Daniela Williams
- Craignez honte*. The Bentinck coats of arms and their use as an expression of the cross-border character of the family 144
Olivier Mertens
- Fathers and Sons. A sketch of the noble life forms of the Bentincks in the period of the Great Wars in Europe (1672-1748) 162
Yme Kuijper
- Van wapenbord tot koningsboek. Herinnering, herstel en herbestemming in de heraldiek van het Gulden Vlies (1559-1795) 179
Steven Thiry

